

«8D03107 – Психология» білім беру бағдарламасы бойынша философия докторы (PhD)
дәрежесін алу үшін дайындалған

ДУЙСЕНБАЕВА АЙНУР ОТАРБЕКОВНАНЫҢ

«Орта жастағы әйел адамдардың тұлғалық өзара әрекеттесу факторы ретінде
денелік-Мен имиджінің психологиялық ерекшеліктері» тақырыбындағы диссертациясына
АНДАТПА

Диссертациялық зерттеудің жалпы сипаттамасы. Диссертациялық жұмыста орта жастағы әйел адамдардың тұлғааралық өзара әрекеттесу факторы ретінде денелік-Мен имиджінің психологиялық ерекшеліктерін зерттеу нәтижелері ұсынылған. Диссертациялық зерттеудің мақсаты – орта жастағы әйелдердегі денелік-Мен бейнесінің тұлғааралық өзара әрекеттесу ерекшеліктеріне ықпалын анықтау болып табылады. Зерттеу нәтижесінде дене бейнесінің когнитивтік, эмоциялық және мінез-құлықтық аспектілерінің жиынтығы тұлғааралық қажеттіліктер мен стильдермен өзара әрекеттесе отырып, орта жастағы әйелдердің әлеуметтік мінез-құлқының сипатын айқындайтыны анықталды.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі Қазақстан Республикасының Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2024 жылғы 2 қыркүйектегі «Әділетті Қазақстан: заң мен тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм» атты Қазақстан халқына Жолдауында елдің басты миссиясы — болашақ ұрпақ үшін әділеттілікті, тең мүмкіндіктер мемлекетін және орнықты әлеуметтік-экономикалық дамуды қамтамасыз ету екенін атап көрсеткен. Жолдаудың негізгі идеясы — әділетті қоғам аясында әрбір азаматтың, соның ішінде орта жастағы әйел адамдардың да өз әлеуетін толық іске асыруына жағдай жасау, яғни заңдылықты, тәртіпті, экономикалық өсуді және қоғамдық оптимизмді қамтамасыз ету. Осы тұрғыда «денелік-Мен» имиджі тек жеке тұлғалық сәйкестік ретінде ғана емес, сонымен қатар, әлеуметтік мәртебенің, сенімділіктің және кәсіби әрі жеке қарым-қатынастағы коммуникациялық тиімділіктің көрсеткіші ретінде де көрініс табады.

Әділетті Қазақстанның мемлекеттік стратегиясы жағдайында халықтың денсаулығы орнықты әлеуметтік-экономикалық дамудың негізгі тірегі болып табылады, осыған байланысты орта жастағы әйел адамдардың денелік-Мен бейнесінің тұлғааралық өзара әрекеттесуге ықпалын зерттеу ұлт денсаулығының басымдығы мен халықтың барлық топтары үшін сапалы медициналық және психологиялық көмектің қолжетімділігін қамтамасыз ету талаптарын толықтырады, бұл қағидаттар 2020 жылғы 7 шілдедегі Қазақстан Республикасының «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» Кодексінде бекітілген. Азаматтардың денсаулығы мен әл-ауқатына негізделген еңбек және әлеуметтік ортадағы тиімді өзара әрекеттесу аталған кодексте көзделген денсаулық сақтаудың қағидаттары мен профилактикалық іс-шаралардың, оның ішінде ерте диагностика, стресс жағдайларының алдын алу және тұрақты әлеуметтік бейімделуді қалыптастырудың іске асуына тікелей ықпал етеді. Осылайша, зерттеу нәтижелері «Әділетті Қазақстан» мақсаттарына қол жеткізуге және әрбір азамат үшін мүмкіндіктерді кеңейтуге бағытталған білім беру бағдарламаларын, әйелдерді қолдау жобаларын, корпоративтік саясатты және әлеуметтік бастамаларды әзірлеуге арналған практикалық ұсынымдарды қалыптастыруға негіз болады.

Зерттеудің мақсаты: орта жастағы әйел адамдардың денелік-Мен имиджінің тұлғааралық өзара әрекеттесу ерекшеліктеріне әсерін теориялық және әдіснамалық негіздеу және эмпирикалық тексеру.

Зерттеу міндеттері

1. Отандық және шетелдік психологиядағы денелік-Мен имиджінің ерекшеліктерін зерттеудің ғылыми бағыттарына теориялық талдау жасау.
2. Орта жастағы әйел адамдардағы денелік-Мен имиджінің мәнін, құрылымын және компоненттерін ашу.
3. Тұлғааралық өзара әрекеттесу факторы ретінде орта жастағы әйел адамдардың денелік-Мен имиджінің психологиялық ерекшеліктерін зерттеудің теориялық моделін жасау.

4. Дене бейнесінің көрсеткіштері мен тұлғааралық қатынастар параметрлері арасындағы өзара байланыстарды эмпирикалық тұрғыда зерттеу.

5. Орта жастағы әйел адамдардың дене бейнесін қалыптастырудағы тұлғааралық сипаттамалардың үлесін сипаттайтын предикторлық модельдерді анықтау.

6. Жас ерекшелігі мен отбасылық мәртебесі бойынша айырмашылығы бар топтарда дене көрсеткіштері мен тұлғааралық қатынастарды салыстыру.

Зерттеу нысаны: орта жастағы әйел адамдар.

Зерттеу пәні: орта жастағы әйел адамдардың тұлғааралық өзара әрекеттесу факторы ретіндегі денелік-Мен имиджі.

Зерттеудің негізгі болжамы: дене бейнесінің когнитивтік, эмоциялық және мінез-құлықтық аспектілерінің жиынтығы тұлғааралық қажеттіліктермен және стильдермен өзара әрекеттесе отырып, орта жастағы әйел адамдардың әлеуметтік мінез-құлқының сипатын анықтайды.

1 болжам: Дене салмағының индексі (ДСИ) тұлғааралық сипаттамалардың өзінің сыртқы келбетін бағалау, денесіне қанағаттану және физикалық Менін қабылдау сияқты дене бейнесінің көрсеткіштеріне әсер етуші модератор ретінде әрекет етеді.

2 болжам: Сыртқы келбетке қанағаттану деңгейі, сыртқы бейнесіне бағдарлану және әлеуметтік қажеттіліктердің қарқындылығы (қатысу, бақылау, жақындық) әртүрлі жас топтарындағы әйелдерде өзіндік ерекшеліктерге ие.

3 болжам: Отбасылық мәртебе денелік-Мен имиджінің және тұлғааралық сипаттамаларының ерекшеліктерімен байланысты: некеде тұрған әйелдерде дене қанағаттанушылығы мен жақындық көрсеткіштері некеде тұрмаған әйелдерге қарағанда жоғары.

4 болжам: Тұлғааралық әрекеттестіктің құрамдас бөліктері (қатысу, бақылау, жақындық, тұлғааралық қарым-қатынас стильдері) денелік-Мен имиджі компоненттерінің предикторлары ретінде әрекет ете алады.

5 болжам: Шынайы және идеалды дене бейнесі арасындағы сәйкессіздік өзара әрекеттесудің тұлғааралық сипаттамаларына әсер етеді.

Зерттеу әдістері мен әдістемелері

Зерттеудің мақсаты мен міндеттерін жүзеге асыру үшін, сондай-ақ алға қойылған болжамдарды тексеру үшін сенімділігі жоғары, ғылыми тәжірибеде кеңінен қолданылып, тиімділігін дәлелдеген әдістемелер іріктеліп алынды.

1. Тұлғааралық қатынастар сауалнамасы (ОМО/FIRO-B) Авторлары: В. Шутц, орыс тілінде А.А. Рукавишниковпен бейімделген;

2. Тұлғааралық қатынастарды диагностикалау тесті (ТҚДТ, «Т. Лири сауалнамасы»);

3. Өз денесіне деген қатынастың көпөлшемді сауалнамасы (MBSRQ / MBSRQ-AS, қысқартылған нұсқа). Автор: T.F Cash, З.Б. Мадалиева және А.О. Сұлтановамен бейімделген.

4. Өзіндік дене бейнесі сауалнамасы (ӨДБС). Авторлары: О.А. Скугарев, С.В.Сивуха.

5. Денені кескін суреті арқылы бағалау шкаласы (Contour Drawing Rating Scale, CDRS). Авторлары: M.(W.) Thompson, J. Gray, 1995; орыс тілінде А.А.Золотарёвпен бейімделген.

6. Қосымша айнымалылар (ковариаттар / модераторлар) анкета деректері арқылы анықталды.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы тұлғааралық мінез-құлық ерекшелігін анықтайтын когнитивтік, эмоциялық, мінез-құлық компоненттерінен тұратын көп деңгейлі құрылымға ие тұлғааралық өзара әрекеттестіктің психологиялық факторы ретіндегі әйел адамдардың денелік-Мен имиджі туралы жаңа біліммен теорияны байытудан тұрады, сонымен қатар, тұлғааралық өзара әрекеттестіктің факторы ретінде орта жастағы әйел адамдардың денелік-Мен имиджінің психологиялық ерекшеліктерін зерттеудің теориялық моделімен анықталады.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы алынған нәтижелер эмоциялық дистрестің, денені қабылдаумен байланысты бұзылулардың және әсіресе әлеуметтік бейімделу мен жеке

дағдарыс жағдайларында өзін-өзі бағалау мәселелерінің алдын алу контекстінде орта жастағы әйел адамдарға психологиялық қолдау көрсету мүмкіндігімен негізделеді.

Тұлға психологиясы, отбасылық кеңес беру, психосоматикалық және имидждік кеңес беру саласында жұмыс істейтін психологтардың диагностикалық және кеңес беру тәжірибесінде денелік-Мен имиджінің компоненттері мен тұлғааралық өзара әрекеттестік арасындағы өзара байланыстың әзірленген моделін пайдалануға болады.

Зерттеу нәтижелері орта жастағы әйелдердің дене бейнесін үйлестіруге, сыртқы келбетіне қанағаттануды арттыруға, өзін-өзі танытудың конструктивті үлгілерін дамытуға бағытталған психокоррекциялық және кеңес беру бағдарламаларын әзірлеуге негіз бола алады.

Зерттеу материалдары дене бейнесі мен тұлғааралық қатынастар динамикасын одан әрі салыстырмалы және логиктүзді зерттеуге, сондай-ақ денелік бірегейліктің қалыптасуындағы мәдени, әлеуметтік және медиа факторлардың әсерін зерттеуге негіз болады.

Зерттеудің ғылыми-әдіснамалық негізін зерттелетін құбылыстарды өзара байланысқан көптеген компоненттер жүйесі ретінде қарастыратын жүйелік тәсіл; адамды биопсихосоциалдық модель тұрғысынан түсіндіретін заманауи көзқарастар; тұлғалық тұғыр принципі; өзін басқалармен салыстыру арқылы өзін-өзі бағалау мен мінез-құлықтық бағдарлардың қалыптасуын түсіндіретін Л. Фестингердің әлеуметтік салыстыру теориясы; П. Шильдер, С. Фишер және Т. Кэш еңбектерінде көрініс тапқан дене бейнесін тұлғалық сәйкестік компоненті ретінде қарастыратын концепция; сондай-ақ өзін-өзі бағалауды өзіндік сананың және әлеуметтік бейімделудің негізгі механизмі ретінде сипаттайтын тұғырлар құрайды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы

1. Тұлғааралық өзара әрекеттесу сипаттамаларымен өзара байланыста қарастырылатын когнитивтік, эмоциялық және мінез-құлықтық компоненттерді қамтитын бүтін психологиялық конструкт ретінде денелік-Мен имиджінің отандық және шетелдік психологияда қалыптасуы мен қазіргі зерттелу деңгейі алғашқы рет талданды.

2. Сыртқы келбеттің әлеуметтік-мәдени стандарттарының, тұлғалық тәжірибенің және жасқа байланысты өзгерістердің әсерінен қалыптасатын өз денесін қабылдаудағы когнитивтік, эмоциялық және мінез-құлықтық сипаттамалардың интеграциясымен тұжырымдалатын сыртқы әлеуметтік кеңістікте өзін-өзі ұсыну тәсілдері және тұлғаның өз денесі туралы ойлары, оған эмоциялық-бағалаушы қатынастар жүйесін бейнелейтін интегративті психологиялық құрылым ретінде қарастырылатын орта жастағы әйел адамдардағы денелік-Мен имиджінің мәні ашылды. Денелік-Мен имиджінің үшкомпоненттік құрылымы негізделіп, эмпирикалық тұрғыда расталды: когнитивтік көрсеткіштер («сырт келбетті бағалау», «денеге бағдарлану», «шынай-идеалды» сәйкессіздік) өзіндік қатынастың бағытын анықтайды; эмоциялық көрсеткіштер денеге қанағаттану мен қабылдау деңгейін көрсетсе, мінез-құлықтық көрсеткіштер әлеуметтік өзін-өзі ұсыну мен қашу формаларын сипаттайды.

3. Әйел адамдардың өз денесіне қатысты ойларын, сыртқы келбетке эмоциялық-бағалаушы қатынасын және әлеуметтік қарым-қатынас барысында өзін-өзі ұсынудың мінез-құлықтық стратегияларын жүйелі түрде сипаттайтын тұлғааралық өзара әрекеттесу факторы ретінде орта жастағы әйел адамдардағы денелік-Мен имиджінің психологиялық ерекшеліктерінің теориялық моделі өңделді. Ұсынылған модельдің шеңберінде денелік-Мен имиджі әйел адамдардың коммуникативтік мінез-құлық ерекшеліктеріне әсер ететін және тұлғааралық қатынастар жүйесінде реттеуші қызмет атқаратын көпдеңгейлі психологиялық құрылым ретінде қарастырылады.

4. Алғаш рет эмпирикалық деңгейде орта жастағы әйел адамдардың денелік-Мен имиджі көрсеткіштері мен тұлғааралық қатынастар параметрлері арасындағы өзара байланыс зерттелді. Тұлғааралық қажеттіліктерді (қатысу, бақылау, жақындық) және коммуникативтік стильдерді (достық, альтруизм, үстемдік) денеге қанағаттануы мен денені қабылдау деңгейлерінің предикторлары ретінде көрсететін дене бейнесі мен тұлғааралық сипаттамалар байланысының психологиялық механизмдері туралы жаңа мәліметтер алынды. Дене

салмағының индексі (ДСИ) тұлғааралық сипаттамалар мен дене бейнесінің көрсеткіштері арасындағы өзара әрекеттесудің модераторы қызметін орындайды.

5. Өз денесін қабылдау және бағалау ерекшеліктеріне тұлғааралық сипаттамалардың қосқан үлесін ашып көрсететін орта жастағы әйел адамдардың денелік-Мен имиджін қалыптастырудағы придикторлық моделдері анықталды. Құрылған статистикалық придикторлық модельдер тұлғааралық қатынастардың көрсеткіштері негізінде денелік-Мен имиджінің ерекшеліктерін болжауға мүмкіндік береді. Алынған нәтижелер орта жас кезеңінде денелік-Мен имиджін қалыптастыру механизмі туралы ғылыми ойларды кеңейтуге және тұлғааралық қатынастарды оның психологиялық детерминациясының негізгі факторларының бірі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

6. Алғаш рет жасы және отбасылық мәртебесі бойынша әйел адамдардың денелік-Мен имиджі көрсеткіштері мен тұлғааралық қатынастар параметрлері арасында салыстырмалы талдау жасалды. Ол әртүрлі әлеуметтік-демографиялық топтардағы денені қабылдаудың психологиялық ерекшеліктері мен әлеуметтік өзара әрекеттесудің ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Денелік-Мен имиджінің жасқа және әлеуметтік мәртебесіне байланысты ерекшеліктері ашылды: 35-40 жас аралығында проәлеуметтік тенденциялардың (достық пен альтруизм) күшеюімен бір мезгілде сыртқы көрініске және физикалық аландаушылыққа сыни көзқарастың жоғарылауы байқалады, ал 40 жастан кейін эмоциялық қабылдау және ішкі үйлесімділік тенденциясы басым болады. Алынған нәтижелер орта жастағы әйел адамдардың денелік-Мен имиджінің қалыптасуындағы жас және отбасылық факторлардың рөлі мен тұлғааралық өзара әрекеттесу ерекшеліктері туралы ғылыми түсініктердің кеңейуіне мүмкіндік береді.

Қорғауға ұсынылатын негізгі қағидалар:

1. Орта жастағы әйел адамдардың денелік-Мен имиджі жастық, тұлғалық және әлеуметтік-мәдени факторлардың әсерінен қалыптасатын өзара байланысты когнитивтік, эмоциялық-бағалаушы және мінез-құлықтық компоненттерді қосатын бүтін психологиялық констрек ретінде қарастырылады және тұлғааралық әрекеттесудің маңызды психологиялық факторы болып табылады.

2. Орта жастағы әйел адамдардың денелік-Мен имиджі үш компонентті құрылымнан тұрады: әлеуметтік өзін-өзі көрсету сипатын және тұлғаның коммуникативтік мінез-құлық ерекшеліктерін анықтайтын когнитивтік компонент (сыртқы келбетті бағалау, денеге бағдарлану, «шынайы-идеалды» сәйкессіздік); эмоциялық-бағалаушы компонент (денеге қанағаттану, физикалық-Менді қабылдау); мінез-құлықтық компонент (өзін-өзі ұсыну және қашу стратегиялары).

3. Денелік-Мен имиджі – орта жастағы әйел адамдардың өзін-өзі ұсыну ерекшеліктерін, қарым-қатынастағы сенімділік деңгейін және коммуникативтік стратегиялар сипатын анықтай отырып, тұлғааралық өзара әрекеттесу жүйесінде реттеуші қызметті атқаратын көпдеңгейлі психологиялық құрылым болып табылады.

4. Денелік-Мен имиджі көрсеткіштері мен тұлғааралық қатынастардың сипаттамалары арасында статистикалық маңызды өзара байланыс бар: тұлғааралық қажеттіліктер («қатысу», «бақылау», «жақындық») және тұлғааралық әрекеттесу стильдері («достық», «альтруизм», «үстемдік») денені эмоциялық қабылдау мен сыртқы келбетке қанағаттануды қалыптастырудың маңызды психологиялық факторлары болып табылады.

5. Тұлғааралық сипаттамалар денелік-Мен имиджі компоненттерінің предикторлары болып табылады, ол тұлғааралық өзара әрекеттесу көрсеткіштері негізінде орта жастағы әйел адамдардың денелік өзін-өзі қабылдау ерекшеліктерін болжаудың статистикалық моделін құруға мүмкіндік берді. Тұлғааралық өзара әрекеттесу компоненттері (қатысу, бақылау және жақындыққа деген қажеттіліктері, сондай-ақ Т. Лири бойынша тұлғааралық стильдер) денелік-Мен имиджі компоненттерінің маңызды предикторлары болып табылады. Денелік-Мен имиджінің эмоциялық-бағалаушы және мінез-құлықтық құраушылары тұлғааралық ұстанымның сипатына тәуелді: қабылдауға, альтруизмге және достыққа бағдарлану сыртқы келбетті оң қабылдауға ықпал етеді, ал бақылау мен сыртқы мақұлдауға баса назар аудару

денелік дистресс пен өзіне сыни қарау деңгейін арттырады. Дене салмағының индексі (ДСИ) тұлғааралық өзара әрекеттесу сипаттамалары мен денелік-Мен имиджінің компоненттері арасындағы өзара байланыстың модераторы ретінде қызмет етеді және осы байланыстардың бағыты мен күшін өзгертеді.

6. Орта жастағы әйел адамдардың тұлғааралық өзара әрекеттесу мен денелік-Мен имиджі сипаттамаларының арасында жастық және әлеуметтік мәртебеге байланысты айырмашылықтары бар: 35-40 жас аралығында бір мезгілде проәлеуметтік тенденциялардың өсуі кезінде сыртқы келбетке сыни қарау және денелік мазасыздық күшейеді; 40 жастан кейін ішкі тұрақтылық пен өз денесін қабылдауға қарай өзгереді; Некеде тұрған әйел адамдар сыртқы келбетке қанағаттанудың жоғары деңгейімен, денелік өзін-өзі бағалаудың тұрақтылығымен және тұлғааралық өзара әрекеттесудегі ашықтығымен сипатталады; Тұрмыс құрмаған әйел адамдар көбінесе автономияға, өзін-өзі қамтамасыз етуге және өзіне тән өзін-өзі ұсыну формаларына бағдарланған.

Диссертацияның құрылымы. Диссертация кіріспеден, үш бөлімнен, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен және қосымшалардан тұрады.

Кіріспеде: тақырыптың өзектілігі, зерттеу мәселесі және қайшылықтары көрсетіледі, ғылыми зерттеудің мақсаты, объектісі, пәні, болжамы мен міндеттері айқындалады, зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізі, оның әдістері, негізгі дереккөздері, зерттеу кезеңдері мен базасы, жаңалығы, жұмыстың теориялық және практикалық маңыздылығы, қорғауға ұсынылатын ережелер, апробация және жұмыс нәтижелерін енгізу негізделген.

«Отандық және шетелдік психологиядағы тұлғааралық өзара әрекеттесу факторы ретіндегі орта жастағы әйел адамдардың денелік-Мен имиджінің ерекшеліктерін зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздері» атты бірінші бөлімде Қазақстандағы және әлемдік практикадағы психология ғылымындағы орта жастағы әйел адамдардың денелік-Мен имиджінің ерекшеліктеріне қатысты мәселелердің тарихы мен қазіргі жағдайына теориялық талдау жасалды, сонымен қатар, орта жастағы әйел адамдардың денелік-Мен имиджін зерттеуге қатысты теориялық-әдіснамалық концепциялары, теориялары және бағыттары жан-жақты қарастырылды.

«Тұлғааралық өзара әрекеттесу факторы ретінде орта жастағы әйелдердің денелік-Мен имиджінің психологиялық ерекшеліктерін зерттеуді ұйымдастыру» атты екінші бөлімде тұлғааралық өзара әрекеттесу факторы ретінде орта жастағы әйелдердің денелік-Мен имиджінің психологиялық ерекшеліктерін зерттеудің теориялық моделі ұсынылды. Зерттеу дизайны мен жоспары әзірленді, зерттеу әдістері мен әдістемелері және зерттеу іріктемесі сипатталды. Сипаттамалық статистика және тұлғааралық сипаттамалары мен денелік-Мен компоненттері арасындағы өзара байланысты барлау талдауы берілген. Тарау бойынша қорытынды жасалды.

«Тұлғааралық өзара әрекеттесу факторы ретінде орта жастағы әйел адамдардың денелік-Мен имиджінің психологиялық ерекшеліктерін эмпирикалық зерттеу» атты үшінші бөлімде орта жастағы әйел адамдардың денелік-Мен имиджінің предикторларының регрессиялық модельдері қарастырылған, тұлғааралық өзара әрекеттесу мен денелік-Мен арасындағы байланысқа жас пен дене салмағы индексінің әсерін модераторлық талдау сипатталған. Жас ерекшелігіне және отбасылық мәртебесіне байланысты әр түрлі топтардағы тұлғааралық өзара әрекеттесу мен денелік-Мен көрсеткіштерін өзара салыстыру жүргізілді. Тарау бойынша қорытынды жасалды.

Қорытындыда зерттеу нәтижелері жалпыланып, диссертациялық зерттеу жұмысының қорытындылары көрсетілген.

Қосымшаларда зерттеудің практикалық материалдары ұсынылған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі 216 дереккөзден тұрады. Диссертациялық зерттеу мәтіні 197 бетте баяндалған, 38 кесте мен 32 суретті қамтиды.